

ДО ПИТАННЯ ПРО СПЕЦИФІКУ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню специфіки соціологічного емпіричного дослідження. Показано специфіку емпіричного дослідження, а також розкрито особливості об'єкту гуманітарного дослідження.

Ключові слова: емпіричне дослідження, соціологічне дослідження, метод, методика, інструмент.

Аннотация. Статья посвящена исследованию специфики эмпирического социологического исследования. Показано специфику эмпирического исследования, а также раскрыты особенности объекта гуманитарного исследования.

Ключевые слова: эмпирическое исследование, социологическое исследование, метод, методика, инструмент.

Annotation. The article is devoted to research to the specificity of empirical social research. Some specificity of empirical study was showed and the peculiarity of a humanities research object was explained.

Key words: empirical research, social research, method, instrument, technique.

Ключовою умовою, що уможливило участь дослідника у процесі наукового виробництва, постає вимога щодо однозначного вживання фундаментальних для тієї чи іншої галузі знання понять, які є своєрідним термінологічним каркасом наукового дослідження. Не є виключенням в цьому відношенні і така специфічна царина науки як методологія, одним із завдань якої і виявляється систематичне збереження цієї, говорячи мовою Л.Вітгенштайна, мовної гри науки, безперервно уточнюючи її термінологічно-понятійний апарат. Методологія як царина наукового знання також потребує періодичної ревізії власного понятійного апарату, його уточнення, що виявляється запорукою збереження її нормативного значення щодо різноманітних царин науки загалом та досліджень, що реалізуються в їх контексті зокрема, а це означає, що подібного роду уточнення може бути реалізованим лише з урахуванням регіональної специфіки відповідної галузі науки. Саме тому об'єктом нашої дослідницької уваги в даній статті постають ключові для методології наукового дослідження поняття методу, методики та інструменту. Оскільки сферою особливих інтересів автора є методологія гуманітарного пізнання, предметом дослідження даної роботи виявляється специфіка співвідношення методу, методики та інструменту в емпіричному соціологічному дослідженні.

Варто відзначити, що безпосередньо чи в контексті вирішення більш широких дослідницьких завдань, аналізу даної теми приділяла увагу ціла плеяда авторів, серед яких слід відзначити творчість таких науковців як П.В. Копнін, В.І. Волович, І.В. Бойченко, С. Міхайлов, Ю.І. Яковенко, С.Б. Кримський, П.Ф. Йолон, Г.А. Погосян, І.П. Степанчук, перелік можна було б продовжувати. Цікаво, що поняття методу, методики та інструменту в творчості різноманітних дослідників вживається далеко неоднозначно, так, скажімо, Г.А. Погосян, окремо не вказуючи на специфіку використання ним понять методу та методики не достатньо чітко розрізняє ці поняття, досить часто плутаючи їх значення, то розглядаючи методику в якості технічного способу реалізації дослідження, відзначаючи, що «інтерв'ю як соціологічний метод...є унікальною в своєму роді експериментальною методикою дослідження об'єкта» [10, с. 6], справедливо вказуючи на необхідність регламентації дій дослідника в контексті реалізації інтерв'ю, то стверджуючи, що методика «сама по собі вже являє відносно самостійне вивчення об'єкта» [10, с. 47], тим самим практично надаючи їй інструментального значення. Симптоматично, що термін «інструмент» в роботі вище названого автора відсутній, що дозволяє припустити ототожнення ним понять методу та інструменту. Варто відзначити, що й інші автори схильні до подібного роду ототожнень, так, наприклад, І.В. Бойченко вважає, що метод «усвідомлюється в якості дослідницького інструменту» [1, с. 70], зауважуючи однак, що «зведення методу лише до засобів, прийомів пізнання...видається неточним» [1, с. 59], наголошуючи на деякій нормативній складовій методу, яка і визначає специфіку функціонування приаманних йому дослідницьких прийомів.

Водночас, в науковій літературі подибуємо дещо відмінне розуміння методики, більшість авторів, загалом згоджуючись з тезою про те, що вона «концентрується на технічній стороні експерименту та регламентації дій дослідника» [9, с. 552] кардинально розходиться в способі реалізації цієї регламентації, то вважаючи методику системою стандартних та однозначних правил [7, с. 227], зводячи її майже до рутинізованої системи дій в контексті реалізації дослідження, то вказуючи на її динамічну складову в якості конкретизації «прийомів та способів виконання робіт, визначення їх послідовності відповідно до мети дослідження» [12, с. 98]. Таким чином, здійснений вище огляд вказує на суперечності в розумінні понять методу, методики та інструменту, які автори виявляють в контексті їх застосування в емпіричному соціологічному дослідженні, а значить необхідність уточнення цих понять, що і постає метою даної статті. Відповідно до мети, перед нами постають наступні

завдання: з'ясувати специфіку теоретичного та емпіричного наукового дослідження та виявити особливості соціально-наукового пізнання. Лише здійснивши цих два кроки, нам вдасться реалізувати поставлену мету.

Вже представники філософії Нового часу розглядали метод як ключову умову реалізації наукового дослідження, своєрідний лакмусовий папірець, який дозволив би відокремити різноманітні витончені інтелектуальні спекуляції від власне наукових розвідок. Подібного роду критерієм наукового пізнання метод залишається і досі, забезпечуючи надійний шлях наукового пошуку. Варто відзначити, що у вітчизняній науковій традиції поняттю методу завжди приділялася значна увага. Більшість авторів, які досліджували цю тему, розглядають його не лише в якості системи чітких та однозначних правил, що регламентують дії дослідника в процесі пізнавальної діяльності, але й відзначають його нормотворчу функцію щодо наукового дослідження, вказуючи на те, що метод «*задає регулятиви та нормативні настанови пізнавального процесу*» [8, с. 373]. При чому функціональна значущість цих нормативів пов'язана з певною «*об'єктивно-істинною теоретичною системою*» [4, с. 513], яка постає підґрунтям методу. В цьому відношенні як теоретичне, так й емпіричне дослідження розгортаються винятково за допомогою деякої сукупності наукових методів, які визначають правила пізнавальної діяльності науковця. Наукове пізнання реалізується в поняттях як своєрідних моделях емпіричного світу, що відображають сутнісні й необхідні характеристики досліджуваних явищ, та засобами наукового методу як своєрідного шляху розгортання дослідження. Водночас, кардинальна відмінність теоретичного та емпіричного дослідження пов'язана з метою їх реалізації та ступенем узагальнень, яких вони здатні досягати. Емпіричне дослідження «*пов'язують зазвичай з отриманням описового знання*» [3, с. 13], воно спрямовано на отримання якомога повніших уявлень про досліджуваний предмет, які вдасться виявити в конкретній дослідницькій ситуації, фіксуючи ряд емпіричних даних про нього за допомогою застосування різноманітних методів та інструментів дослідження. Було б грубою методологічною помилкою стверджувати, що на рівні емпіричного дослідження наукових узагальнень не відбувається, адже його метою як описової складової наукового пізнання є отримання факту науки, який не може бути ототожненим із емпіричними даними. Факт, як вказує А.І. Ракитов [11], має статистичну природу, постаючи у вигляді статистичного резюме усієї сукупності отриманих емпіричних даних. Однак на цьому первинному етапі теоретичного узагальнення – етапі схоплення факту – узагальнююча складова емпіричного дослідження завершується. Розпочинається етап теоретичного дослідження, метою якого постає виведення генералізацій рівня наукового закону. Специфіка теоретичного дослідження полягає в тому, що воно завжди оперує вже готовими теоретичними конструктами, його зв'язок з емпіричним світом опосередкований фактом науки як первинним етапом теоретичного узагальнення, який необхідно вписати несуперечливим чином в загальну структуру відповідної наукової теорії, виявляючи місце факту в ній, або ж у випадку фальсифікації фактом теорії трансформації останньої таким чином, аби цей факт-аномалію вдалося включити в структуру теоретичної системи, здійснюючи уточнення або ж зміну змісту ключових для даної теорії понять. В такому разі ядром теоретичного дослідження постає сукупність загальнонаукових методів, які і визначають правила здійснення операцій з поняттями та іншими теоретичними утвореннями, дозволяючи вписати їх у теорію та певну парадигму відповідної науки. В цьому відношенні ідея І.В. Бойченка про метод як інструмент наукового пізнання в контексті теоретичного дослідження є не лише прийнятною, але й дозволяє вдало підкреслити саму специфіку даного типу дослідження. Наукове теоретизування не передбачає диференціації методу та інструменту, оскільки загальнонаукові методи постають водночас й інструментом оперування теоретичним знанням, яке втілено в поняттях. Високий рівень абстрактності цих методів не потребує їх подальшої конкретизації щодо цілей того чи іншого теоретичного дослідження.

Водночас, емпіричне дослідження як спосіб отримання описового знання, окрім загальнонаукових методів як правил оперування з поняттями, які, як ми вже вказували вище є неодмінною складовою будь-якого дослідження, потребують залучення і конкретно-наукових методів, які, враховуючи специфіку об'єкту тієї чи іншої науки, спрямовані на отримання емпіричних даних. Емпіричне дослідження як єдність емпіричної та теоретичної складової не може функціонувати без загальнонаукових методів, які є інструментом уточнення понять емпіричного дослідження, однак його емпірична складова вимагає не лише залучення спеціальних методів дослідження, але й вироблення специфічного інструментарію для реалізації конкретних дослідницьких цілей. В цьому сенсі конкретнонаукові методи задають лише загальне нормативне тло, своєрідні рамкові умови способу здійснення дослідження, необхідним чином вимагаючи їх конкретизації в контексті кожного окремого дослідницького проекту. Інструмент в такому разі постає *змістовним* втіленням нормативності методу, він конструюється відповідно до цілей окремого дослідження. Візьмемо, наприклад, метод спостереження. В сучасній астрономії він реалізується винятково через різного роду технічні пристрої, що є водночас інструментами дослідження, які сконструйовано відповідно до нормативних вимог даного методу, себто отримання об'єктивних даних за допомогою візуального сприйняття дослідником предмету дослідження, з урахуванням вимог дослідження щодо міри точності отриманих даних як його мети. Небесне тіло може бути досліджено за допомогою таких інструментів як телескоп, супутник чи спеціально створений апарат, що безпосередньо знаходиться на поверхні іншої планети. Всі вони забезпечують реалізацію спостереження як конкретного наукового методу, надаючи дані різного рівня точності, які можуть бути прийнятними в контексті відмінних дослідницьких завдань, тобто метод спостереження через інструмент набуває відмінної змістовної конкретизації в контексті різноманітних за своєю метою досліджень. Варто сказати, що така конкретизація може набувати стандартного вигляду в контексті проведення стандартних за своїми завданнями дослідження і, навпаки, унікальні дослідницькі задачі потребують конструювання унікального інструменту.

Крім того, філософія та соціологія науки ХХ століття показала, що якість даних, які отримує науковець в процесі дослідження, залежить не лише від чутливості інструменту та адекватності його технічних характеристик поставленим завданням, але й від активності самого дослідника. Це означає, що людина із своєю тілесністю здатна впливати на кінцевий результат емпіричного дослідження, тож його результативність також залежить від *методики* застосування відповідного інструменту. В цьому відношенні цілком можна погодитись з авторами, які наголошують на стандартизованій регламентації дій дослідника, яка дозволяє мінімізувати його вплив на перебіг дослідження, тобто в контексті застосування відповідного інструменту. Методика перебуває під впливом нормативності відповідного методу дослідження, являючи собою його *формальний* вимір, адже вона виявляється *способом застосування* інструменту, який було сконструйовано відповідно до нормативних вимог методу. Тобто можна говорити, що конкретно-науковий метод як шлях розгортання емпіричного дослідження розпадається на нормативну, змістовну та формальну складові, які відповідно виявляються методом, інструментом та методикою дослідження, при чому сам метод в дослідженні присутній лише іманентно, задаючи нормативні вимоги інструменту та методиці, які і виявляються способом отримання необхідних емпіричних даних, які пізніше буде піддано статистичній обробці та перетворено у факт науки.

Розгортаючи тему специфіки емпіричного наукового дослідження, ми свідомо апелювали до галузі природознавства, прагнучи на цьому багатому та традиційному для методологів науки матеріалі продемонструвати базові відмінності методу, методики та інструменту емпіричного дослідження, що, з одного боку, дозволило більш наочно продемонструвати специфіку цих понять, а з іншого – створило достатньо зручний плацдарм для виявлення особливостей їх співвідношення в контексті соціологічного емпіричного дослідження, адже механічне перенесення принципів реалізації природничо-наукового пізнання на соціологічне дослідження є абсолютно неправомірним, таким, що призводить до хибних результатів останнього. В цьому сенсі нам, перш за все, необхідно з'ясувати специфіку соціально-наукового пізнання.

Більшість авторів, які працюють в галузі методології науки, переймаючись питанням специфіки соціально-наукового пізнання, зосереджуються на темі особливостей об'єкта соціологічного дослідження.

Стратегія виокремлення специфіки соціально-наукового знання через дослідження особливостей його об'єкту загалом є правильною, однак вона не може бути зведеною лише до констатації складнішої його природи у порівнянні з об'єктами дослідження природничих наук. Варто більш детально дослідити специфіку соціального.

В цьому відношенні достатньо цікавим, на нашу думку, є аналітичний підхід Дж.Сьорля, не зупиняючись на детальному аналізі його концепції конструювання соціальної реальності, яка була предметом нашого детальнішого розгляду в іншій публікації [6], варто вказати на ідею цього автора про фундаментальне значення мови в процесі творення соціального світу. Конструювання соціальної реальності здійснюється за допомогою приписування фізичним об'єктам, що не залежать від людини, додаткових функцій. Варто відзначити, що для фіксації зміни статусу цих об'єктів внаслідок їх номінації Дж.Сьорль використовує поняття «факт», значення якого є принципово відмінним від того, в якому цей термін вживався нами вище. Застосовуючи розрізнення значень цього терміну, яке пропонує В.Косолапов [5], ми б сказали, що тут йдеться про факт в онтологічному сенсі. В цьому відношенні фізичні об'єкти, що не залежать від людини, характеризуються в якості грубих фактів, а додаткові функції, які їм приписуються за допомогою мови, уможливають їх розгляд як соціальних фактів. Так, скажімо, камінь як грубий факт перетворюється на соціальний факт через приписування йому додаткової функції «бути пресом». В цьому сенсі мова не просто називає певний предмет, вона здійснює його конструювання шляхом номінації. Якщо соціальні факти утворюють сукупність предметів людського світу, тобто формують таким чином культуру як світ другої природи на протигагу природному світу грубих фактів, то інший клас залежних від мови фактів – інституційні факти – беруть участь у творенні певних суспільних інститутів. Власне, хоча сам Дж.Сьорль відзначає, що інституційні факти «вписані в людські інституції» [16, с. 26], однак в іншому дослідженні ми вже вказували на ту обставину, що вони також здійснюють номінацію відповідного типу суспільних взаємодій [6, с. 83], легітимуючи їх в якості суспільних інститутів. В цьому відношенні мова постає своєрідним загальним контекстом, в межах якого лише і можливе творення соціального, адже як соціальні, так й інституційні факти виявляються «*фактами, що залежать від мови*» [15, с. 64]. Це означає, що кожне конкретне суспільство має, застосовуючи термін О.Шпенглера, власну унікальну фізіогноміку, яка визначається специфікою мовних засобів, які застосовуються під час конструювання соціальної реальності. В цьому відношенні об'єкт соціально-наукового пізнання, принаймні на макрорівні, завжди контекстуально обумовлений.

Однак соціологічне дослідження спрямоване на вивчення не лише суспільства загалом, але й окремих спільнот, соціальних груп, фактів індивідуальної свідомості тощо. Тому дослідження його специфіки не можна обмежити винятково макрорівнем. В цьому сенсі достатньо цікавим з позицій нашого дослідження є концептуальний підхід французького дослідника П.Бурдьє, зокрема його поняття соціальних диспозицій. Соціальний простір як об'єкт вивчення соціальних наук постає в якості цілої мережі диспозицій, які займають актори в цьому висококомплексному середовищі. Вони не усвідомлюються самими індивідами, але чинять значущий вплив на поведінку останніх та принципи соціальної взаємодії як з акторами, що знаходяться в одному з ними полі соціального простору, так і з тими, хто належить до інших його регіонів. Приналежність до одного поля означає відносну подібність мови, що виражається у застосуванні загальнозрозумілих для його учасників сленгових виразів, професіоналізмів, діалектизмів тощо, а також способів поведінки в контексті інтеракції, що виражаються в манері говорити, жестикуляціях, які супроводжують розмову, та багатьох інших факторів, які са-

ними індивідами не усвідомлюються чи усвідомлюються не остаточно, внаслідок чого не можуть бути піддані цілковитому свідомому контролю. Якщо ці неявні ознаки вказують на спільність регіонального простору, до якого належать індивіди, це означає відносну рівність їх статусної значущості, а значить і порівняно вільний, більш невимушений перебіг взаємодії. Приналежність до різних полів несвідомо налаштовує на ієрархічні відносини, що впливає як на перебіг самого контакту, так і на щирість даних, отриманих внаслідок нього. В цьому сенсі «*різноманітні форми викривлень вкорінені у самій структурі відносин*» [14, с. 18], які пов'язані з відмінністю диспозицій, що належать до різних соціальних полів.

Водночас, відмінні диспозиційні приналежності, а також біографічний досвід індивідів визначають і різноманітне коло їх інтересів, переконань та очікувань, які, говорячи мовою філософської герменевтики, виконують функцію упереджень, своєрідного передрозуміння запитання чи твердження, яке сприймається людиною від її співрозмовника, адже «*немає такого запитання, яке не було б переінтерпретованим в залежності від інтересів тих, кому воно задається*» [2, с. 276], тож навіть формулювання запитань має бути здійсненим з урахуванням статусної приналежності респондентів, таким чином, аби воно виглядало для них якомога звичнішим, мінімізуючи таким чином інтерпретативні перекручування респондентом.

Концепція соціальних диспозицій П.Бурдьє дозволяє нам виявити контекстуальність об'єкту соціально-наукового пізнання також і на мікрорівні. Власне, самі диспозиції та їх приналежність до відповідного поля і постають тим контекстом, в який необхідним чином виявляється зануреним об'єкт дослідження. В цьому відношенні принциповою відмінністю об'єкту соціального пізнання від природничого постає його *контекстуальність*. В природничому дослідженні ми можемо мати справу з нестабільними об'єктами, такими, що самоорганізуються та змінюються в процесі пізнавальної діяльності науковця, але вони перебувають поза будь-яким контекстом, хоча сам дослідник і вписаний у відповідне парадигмальне та культурне тло, яке чинить явний чи неявний вплив на процес дослідження. В цьому сенсі цілком доречно для характеристики соціально-наукового пізнання застосування поняття *контексту дослідження*, яке повинно мати ключове значення в процесі організації та реалізації окремого соціологічного дослідження. Поняття контексту дослідження охоплює весь комплекс мовних, диспозиційних (статусних, поведінкових, релігійних, етнічних, культурних тощо) особливостей об'єкту, врахування яких дозволить мінімізувати його викривлення в процесі дослідження, що стане умовою можливості отримання більш правдивих даних про нього.

В цьому відношенні потребують деякого уточнення і поняття інструменту та методики дослідження в соціально-науковому дослідженні. Як ми вже зазначали вище, інструмент дослідження є змістовним втіленням методу, однак його конструювання для проведення окремого дослідження має бути пов'язаним не лише з метою, але й *контекстом* дослідження, що дозволить досягнути необхідного ступеню чутливості інструменту, а також, водночас, максимально мінімізувати його викривлюючи здатність щодо об'єкту дослідження, як зазначає в цьому відношенні Ю.І. Яковенко, розглядаючи проблему анкетного опитування «*мова запитань повинна бути чіткою і досить точною, щоб респондентам було легше зрозуміти, чого від них вимагає анкета*» [13, с. 7], а ми б додали, що вона для них ще й має бути максимально близькою та зрозумілою, аби уникнути непотрібних викривлень. Тут метод анкетування реалізується винятково через конструювання конкретної анкети як інструменту реалізації окремого дослідження, що пов'язане з чіткою метою та *конкретним* об'єктом.

Водночас, результативність застосування цього інструменту можлива лише за умови розробки ефективної, тобто такої, що відповідає контексту дослідження, методики як формального виміру реалізації методу. В цьому сенсі важливими є як особа самого інтерв'юера (його вік, стать, колір шкіри, зовнішність, мова тощо), який проводить анкетування, так і колір паперу, на якому вона видрукувана, структура запитань та ін.

Важливо відзначити, що інструмент та методика, навіть у випадку стандартного дослідження зі стандартними цілями, яке вже неодноразово проводилось, перестають бути стандартними, а у випадку методики навіть рутинізованими, елементами пізнавального процесу. Будь-яке дослідження унікальне в тому сенсі, що об'єкт, порівняно з минулими дослідницькими проектами, ймовірно, змінив контекст (змінились певні стереотипи, способи поведінки, увійшло в ужиток нове слово на позначення явища, що цікавить, тощо) і цю нову ситуацію необхідно врахувати в процесі конструювання інструменту та розробки методики його застосування. Лише таким чином можна домогтися максимально можливої надійності отриманих даних.

Таким чином, в контексті емпіричного соціологічного дослідження метод постає жорстким, незмінним елементом, який задає нормативні вимоги розгортання дослідження, а інструмент та методика виявляються вільними його компонентами, які конструюються та розробляються відповідно до нормативності методу, але з урахуванням *контексту дослідження*. В цьому сенсі вони не можуть бути стандартизовані, необхідним чином потребуючи свого уточнення.

Список використаних джерел

1. Бойченко И.В. Проблема метода в категориальном аппарате исторического материализма / И.В. Бойченко // Социальное познание: принципы, формы, функции. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 56-78.
2. Бурдьє П. Общественное мнение не существует / П. Бурдьє ; пер с фр. Г.А. Чередниченко // Социальное пространство: поля и практики. – М. : Институт экспериментальной социологии ; СПб. : Алетей, 2005. – С. 272-285.
3. Волович В.И. Надежность информации в социологическом исследовании. Проблемы методологии и методики / В. И. Волович. – К. : Наукова думка, 1974. – 134 с.

4. Копнин П.В. Логические основы науки / П. В. Копнин // Гносеологические и логические основы науки. – М. : Мысль, 1974. – С. 281-559.
5. Косолапов В.В. Гносеологічна природа наукового факту / В. В. Косолапов. – К. : Наукова думка, 1964. – 154 с.
6. Кравчук М.О. Специфіка об'єкта соціально-наукового дослідження в контексті аналітичного підходу Дж.Сьорля / М. О. Кравчук // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (27-28 вересня 2013 р.) [«Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, політологічні, соціологічні аспекти»]. – Хн. : Видавничий дім «Гельветика», 2013. – С. 81-85.
7. Кривошеїн В. Методика / В. Кривошеїн // Соціологічна енциклопедія. – К. : Академвидав, 2008. – С. 227.
8. Кримський С. Метод / С. Кримський // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 373.
9. Мирский М. Методика / М. Мирский // Новая философская энциклопедия. В четырех томах. Том второй. – М. : Мысль, 2001. – С. 552-553.
10. Погосян Г.А. Метод интервью и достоверность социологической информации / Г.А. Погосян – Ен. : Издательство АН Армянской ССР, 1985. – 141с.
11. Ракитов А.И. Статистическая интерпретация факта и роль статистических методов в построении эмпирического знания / А. И. Ракитов // Проблемы логики научного познания. – М. : Наука, 1964. – С. 375-406.
12. Степанчук І.П. Економічний аспект філософського поняття «методика» у маркетингових дослідженнях / І.П. Степанчук // Наукові праці аспірантів економічного факультету: Зб. наук. пр.. – К. : ЗАТ «НІЧЛАВА», 2005. – С. 93-102.
13. Яковенко Ю.І., Бургін М.С. Артефакт у соціологічних дослідженнях у контексті теорії фундаментальної тріади / Ю. І. Яковенко, М. С. Бургін // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 1999. – № 7. – С. 4-8.
14. Bourdieu P. Understanding / P. Bourdieu ; transl. by B. Fowler // Theory, Culture & Society. – 1996. - Vol. 13 (2). – P. 17-37.
15. Rust J. John Searle and the Construction of Social Reality / J. Rust. – N.Y. : Continuum International Publishing Group, 2006. – 224 p.
16. Searle J.R. The Construction of Social Reality / J.R. Searle. – N.Y. : Simon & Schuster, 1995. – 241 p.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2013